

**BUGUN KUNDA TIJORAT BANKLARIDA KREDIT, PUL
MUOMALASI MASALASI**

O'razaliyev Javlonbek O'rinboyevich

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi

Bozor iqtisodiyoti asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Tovar-pul munosabatlari — tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodiyoti erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib boriladigan iqtisodiyotdir. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlarini qaror toptirish — dolzarb omillardan bo'lgan pul, kredit va banklar tizimida ham chuqur o'zgarishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy kategoriya sifatida pul, kredit, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohiyati hamda ahamiyatiga boshqacha yondashish zarur. Mamlakatimiz birinchi Prezidenti I .A. Karimov tomonidan ilgari surilgan «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi»da ta'kidlanganidek , «Izchil yuqori o'sish sur'atlari, yurtimizda barpo etilgan bank-moliya tizimining barqaror va ishonchli faoliyat yuritishi, iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan yangilanish va o'zgarishlar, umuman, mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lidagi dadil qadamlarimiz dunyo jamotchiligi, shuningdek, Xalqaro valuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki singari nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan e'tirof etilmoqda. Haqiqatan ham, qariyb yigirma yillik mustaqil taraqqiyotimiz mo-baynida O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning

o'sishi 3,5 barobarni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 2,5 barobarni, aholining real daro- madlari 3,8 barobarni tashkil etgani e'tiborga sazovordir. Mamlakatimiz Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son 2022 —2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi”da belgilangan 100-ta maqsadlardan biri Davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushini 60 foizgacha yetkazish vazifasi belgilab berilgan. Banklarning xo'jalik hisobini tashkil qilishda buxgalteriya hisobidaumume'tirof etilgan tamoyillardan foydalaniladi: buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usuli yuritish; uzluksizlik, xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholanishi; aniqlik; mazmunning shakldan ustunligi; ko'rsatkichlarning operatsiya sodir bo'lgan vaqtda aks ettirilishi; moliyaviy hisobotning betarafligi; hisobot davri daromadlari va xarajatlarning muvofiqligi; aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi. Har bir iqtisodiy kategoriyaga amal qiluvchi hamda mamlakat rivojlanishining asosiy dastaklaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiga o'tish va unda ish yuritishda pulning mavqeyi, ahamiyati yanada oshib boradi. Darhaqiqat, pul — «bozor tili», deb bekorga aytishmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadlar va xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilinadi. Bozor iqtisodiga o'tish sharoitida pulning ahamiyatining oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud yuridik va jismoniy shaxslar faoliyati hamda ularning natijasi — daromadi pul bilan bog'liq. Shuning uchun ham pul barcha iqtisodiy rivojlanish pog'onalarida odamlarni o'ziga jalb qilib kelgan. Avstraliyalik iqtisodchi olim K. Mengerning fikricha, Arastu va Aflotundan boshlab, XX asrning boshigacha, pul to'g'nsida jahonda besholti mingdan ortiq maxsus ishlar chop qilingan. Agar biz hozirgi

kunda pul to‘g‘risida yozilgan va chop qilingan adabiyotlar soni bir necha bor oshib ketgan, desak mubolag‘a bo‘lmasa kerak. Tadqiqotlar shunchalik ko‘p bo‘lishiga qaramasdan, pul va uning xususiyatlari, har bir tizimda ishlatilishi, roli, iqtisodiyotga ta‘siri, nega alohida olingan individumlar qo‘iida pulning ko‘payishi, ular boyligining ortishiga olib keladi-yu, jamiyat miqyosida muomaladagi pul massasining ko‘payishi jamiyat boyligi ortib borishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, kabi misollarga hali to‘liq javob berilgan emas

Hozirgi davrda tijorat banklarining faoliyati juda ham xilma-xildir. Ular pul muomalasi va kredit munosabatlarini tashkil qilishdan tashqari, xalq xo‘jaligini mablag‘ bilan taminlash, sug‘urta operatsiyalari, qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi, ayrim hollarda vositachilikni va mulkni boshqarishni amalga oshiradi. Shuningdek, maslahatchi sifatida xalq xo‘jalik dasturlarini muhokama qilishda ishtirok etadilar, statistikani olib boradilar. Banklarning asosiy daromadi pul qarz berish, xizmat ko‘rsatish va qimmatbaho buyumlarni saqlab berishdan vujudga keladi. Daromad tarkibida Kreditlarning salmog‘i alohida urin tutadi. Kredit operatsiyalarni hisobga olish uchun kredit hisobvaraqlaridan va balansdan tashqari hisobvaraqlaridan foydalaniladi. Tijorat banklarida kreditlarni hisobga olish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2004 yil 17 iyuldagi No 15/3 Qarori bilan tasdiqlangan va (Adliya vazirligi No 773–17–son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan) «O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasi»da keltirilgan hisobvaraqlardan foydalaniladi. Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini hisobga olish bo‘yicha chiqarilgan Nizom va yo‘riqnomalar asosida olib boriladi. Biz hammamiz bilamizki, dunyodagi har bir davlatning roli va ta‘siri uning iqtisodiy va siyosiy qudratiga bevosita bog‘liqdir. Mamlakatning taraqqiyoti, uning rivojlanishi, uning obro‘si va

dunyoga bo'lgan qarashlari bevosita ushbu davlatning iqtisodiy va ma'naviy kuchiga bog'liq. Mamlakat iqtisodiyotining asosiy qismi uning bank va moliya tizimidir. Banklarning iqtisodiyotdagi roli haqida gap ketganda, asosiy e'tibor ularning kelib chiqishi, rivojlanish jarayonlari va ushbu banklarda amalga oshiriladigan operatsiyalarga qaratilishi kerak.

2019 yil fevral oyida dunyodagi eng nufuzli Fond birjasi hisoblangan London fond birjasi O'zbekiston tarixida birinchi marta yevrobondlar yoki yevrobondlarni bozorga chiqardi. Shu bilan birga, 5 yil davomida umumiy qiymati 500 million dollar (AQSh) bo'lgan yevrobondlar 4,75 foiz va 10 yil davomida 500 million dollar (AQSh) miqdorida 5,375 foiz bilan joylashtirilgan. Qarz majburiyatlarini to'lash muddati 2024 va 2029 yillarga belgilangan.

Dastlab Kupon diapazoni 5,625-5,75 foiz va 6 foizga o'rnatildi, ammo talab yuqori bo'lganligi sababli foiz stavkalari qayta ko'rib chiqildi va 4,75 foiz va 5,375 foizga tushirildi. Obligatsiyalarni sotib olish 150 ga yaqin institutsional investorlardan 3,8 milliard dollarlik taklifni oldi. Agar davlatlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqilsa, sotib olingan 5 yillik va 10 yillik majburiyatlarning aksariyati ingliz investorlari tomonidan sotib olingan (mos ravishda 39% va 32%), amerikalik investorlar esa 23 va 31% obligatsiyalarni sotib olishgan. Evropa investorlari mos ravishda 32 foiz va 27 foizni tashkil etdi, Osiyo, yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadan investorlar 6 va 10 foizni tashkil etdi. Eng ko'p evrobondlar — 75% va 78% —fond menejerlari tomonidan, 20% va 16% - sug'urta kompaniyalari va pensiya jamg'armalari tomonidan, 5% va 6% banklar tomonidan sotib olingan.

1000,0 AQSh dollari miqdoridagi xalqaro obligatsiyalar bo'yicha birinchi beshlikda yillik foizlar bo'yicha to'lovlar 56,63 million AQSh dollarini tashkil etadi va keyingi besh yil ichida faqat 10 yillik muddatli xalqaro obligatsiyalar

bo'yicha foizlar bo'yicha to'lovlar amalga oshiriladi, yillik foizlar bo'yicha to'lovlar 26,88 million AQSh dollarini tashkil etadi. Ushbu xalqaro majburiyatlar bo'yicha 10 yil davomida to'langan foiz xarajatlarining umumiy miqdori 387,50 million AQSh dollarini tashkil etadi.

Tarixiy nuqtai nazardan, ushbu amalga oshirilgan evrobondlar bo'yicha operatsiyalar natijasida O'zbekiston evrobondlar bozorida juda muvaffaqiyatli kelishuvlarga erishdi, investorlarning jiddiy ko'magi bilan narxlar qayta ko'rib chiqildi va maqbul yakuniy narxga joylashtirildi va natijada bu natijalar asosiy ko'rsatkich yoki boshqacha qilib aytganda, davlat kompaniyalari, korporatsiyalar va boshqa moliya institutlari uchun namuna, namuna bo'ldi O'zbekiston yevroobligatsiyalar chiqarish ishida. Quyidagi tajribani misol qilib keltirish mumkin: 2021-yil 25-noyabr kuni London birjasida o'tkazilgan savdolarda "O'zsanoatqurilishbank" ("O'zsanoatqurilishbank") aksiyadorlik - tijorat banki tomonidan chiqarilgan 300 million AQSh dollari miqdoridagi xalqaro obligatsiyalarga 150 dan ortiq investorlardan 1,2 milliard AQSh dollari miqdoridagi bitimlar, Kupon stavkasi bo'yicha joylashtirilgan 5,75%. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu xalqaro obligatsiyalar davlatlar bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi: Buyuk Britaniyadan investorlar - 30%, AQShdan -16%, Evropadan - 40% va Osiyo va yaqin Sharqdan - 14 %.

Yuqorida aytib o'tilganidek, "O'zsanoatqurilishbank" ("O'zsanoatqurilishbank") ATB London fond birjasida xalqaro obligatsiyalar chiqargan va shu bilan xalqaro kapital bozorining ishtirokchisi bo'lgan.

Suveren xalqaro obligatsiyalarni joylashtirishdan olingan mablag'lardan samarali foydalanish maqsadida ushbu mablag'larni bozor mexanizmlari asosida joylashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 apreldagi PK 4258-son Farmoniga muvofiq ishlab

chiqarish quvvatlarini kengaytirish va modernizatsiya qilish jarayonida tijorat banklari uchun uzoq muddatli moliyaviy resurslar zarurligini hisobga olgan holda 889,2 mln. tijorat banklari o'rtasida auksion o'tkazish yo'li bilan suveren xalqaro obligatsiyalarni joylashtirish hisobiga tushgan mablag' lardan, ya'ni samarali bozor mexanizmlari asosida depozitga qo'yiladi. Tijorat banklari o'rtasida o'tkazilgan auksion natijasida mablag'lar quyidagi depozitlarga joylashtirildi:

Xalqaro yevroobligatsiyalarni joylashtirishdan tushgan tushumlarning eng katta ulushi (24,3%) milliy bankning tashqi iqtisodiy faoliyatda, eng kichik ulushi (1,7%) bankning Mikrocreditida joylashtirilgan. Ushbu mablag'lar tijorat banklariga xalqaro obligatsiyalar bo'yicha dastlabki foizlardan (4,75% va 5,375%) qo'shimchalarning +0,5% miqdorida depozitga qo'yildi.

Bundan tashqari, Agrobank Navoiy kon-metallurgiya kombinatining strategik ahamiyatga ega loyihalarini moliyalashtirish uchun 20 million AQSh dollari (har biri 5,875 foiz) va 89,9 million AQSh dollari (39,95 million dollar 5,75 foiz, 49,95 million dollar 6,375 foiz) miqdoridagi loyihalarni moliyalashtirish uchun subordinar qarz shaklida kredit liniyasiga ega .

Depozitlar shaklida joylashtirilgan va kredit sifatida ajratilgan jami 999,1 million AQSh dollari miqdoridagi summadan 428,1 million AQSh dollari miqdorida foizli daromad olinishi va 10 yil davomida 387,55 million AQSh dollari miqdorida foiz xarajatlari olinishi kutilmoqda, birinchi besh yil ichida har yili foiz stavkasi olinadi. har yili 5,4 million AQSh dollari va 2,72 million AQSh dollari miqdoridagi foizli daromad keyingi besh yil davomida. Umuman olganda, 5 va 10 yillik davrlarga joylashtirilgan xalqaro majburiyatlar bo'yicha to'plangan foyda muntazam ravishda o'sib boradi, bu 10 yildan keyin 40,6 million AQSh dollarini tashkil etadi.

Mamlakat moliya tizimining xalqaro integratsiyasini ta'minlash maqsadida

tijorat banklari:

- xorijiy mamlakatlardagi xalqaro moliya institutlari va banklar bilan aloqalar o'rnatish;
- tijorat banklarining majburiyatlarini xalqaro moliya bozorlarida joylashtirish;
- iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash bo'yicha ishlarni muvofiqlashtirish zarur.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, mamlakatimizda iqtisodiyotni liberallashtirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish bilan bir qatorda, biz milliy iqtisodiyotning asosiy qismi hisoblangan banklarning rentabelligini oshirish va ularning integratsiya jarayonini amalga oshirish milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'ramiz, Tijorat banklar Markaziy bank tomonidan belgilanadigan iqtisodiy normativlarga rioya etishlari shart. Banklar o'z kapitali va likvid resurslarini etarli darajada saqlab turishlari, aktivlarni tasniflash asosida shubhali va harakatsiz aktivlarga qarshi zaxiralarni tashkil etishlari shart, shuningdek, zarar ko'rish xavfini kamaytirish maqsadida o'z aktivlari diversifikasiyalanishlarini taminlashlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi Qonun / www.lex.uz
2. Abdukarimova D.R. Bank kreditlari garov ta'minotini baholash . Monografiya –T.: «Iqtisod-Moliya», 2016
3. Галий Е.А. Анализ надежности и инвестиционной привлекательности коммерческого банка. Автореф. дисс. на дунёсоиск. уч. ст. к.э.н. - Санкт - Петербург, 2003.- 20 с